

idea by stipulating the need to establish «The Russian Patriarchate» centered in Kiev. For a long period before independence, his representatives considered accepting the protections of a Polish king, tsar, or sultan in the form of a «guardianship» (a kind of «patronage») rather than a treaty based on a mutually agreed treaty. In contrast, an influential grouping of the elite (mainly the Left Bank Ukraine) is formed, which abdicates from the idea of independence, being content with gaining autonomy within The Polish-Lithuanian Commonwealth / Crown of Poland or Muscovy. Zaporozhian aldermen continued to be held captive by the program of gaining autonomy for the Zaporozhian host.

Keywords: state idea, revolution, elite, aldermen, independence, autonomy.

Отримано: 07.11.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.197-216
УДК 94 (477):327 (470:438) «1654/1667»

Володимир Газін

ПОЛІТИКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ЩОДО УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВО- ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В 1654-1667 рр.

Газін Володимир. Політика Кримського ханства щодо України та її вплив на розвиток московсько-польського військово-політичного протистояння в 1654-1667 рр. У статті здійснено дослідження впливу Кримського ханства на розвиток московсько-польського протистояння в 1654–1667 рр., в епіцентрі якого опинилася Україна та проаналізовано характер та еволюцію тогочасної політики Бахчисарая стосовно Української держави.

Зазначається, що як союзник Речі Посполитої, Крим був безпосередньо зацікавлений в результатах московсько-польського протистояння. У Варшаві змушені були узгоджувати з Бахчисараям як військові акції, так і дипломатичні кроки. Водночас ханат здійснював власну політику щодо України, метою якої було встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким. Саме загроза українсько-кримського зближення, що несло безпосередню загрозу інтересам як Польщі, так і Московії, створювала ґрунт для їхнього порозуміння та вирішення «українського питання» на основі компромісу.

Проаналізовано чинники, які врешті призвели до досягнення «порозуміння» між Московією та Варшавою, що вилилося в укладення Андрусівської угоди 1667 р. на основі поділу України між Річчю Посполитою та Московською державою. У цьому сенсі поряд з досягненням воєнного паритету, коли жодна зі сторін не була спроможна вирішити долю протистояння на свою користь шляхом досягнення остаточної перемоги над супротивником (провал військової кампанії Яна Казімежа у Лівобережній Україні в 1663–1664 рр. та відповідно невдала спроба Москви встановити контроль над Правобережжям, скориставшись антипольським повстанням в 1664–1665 рр.), важливу роль відіграло розуміння спільної загрози з боку Криму, за яким стояла Османська імперія, що диктувало необхідність створення московсько-польського військово-політичного союзу (глибока стурбованість зусиллями Криму щодо встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким); переконання, що лише спільними зусиллями Москва і Варшава зможуть приборкати непокірну козацьку Україну з її прагненнями державного суверенітету,

постійними спробами грати на протиріччях між Московією та Варшавою та розвивати полівасалитетні стосунки, залучаючи до конфлікту інші держави регіону, створюючи цим сприятливі умови для реалізації української державної ідеї.

Ключові слова: Українська держава, «українське питання», Військо Запорозьке, Річ Посполита, Московська держава, Кримське ханство.

Газин Владимир. *Политика Крымского ханства относительно Украины и ее влияние на развитие московско-польского военно-политического противостояния в 1654-1667 гг.* В статье проведено исследование влияния Крымского ханства на развитие московско-польского противостояния в 1654–1667 гг., в эпицентре которого оказалась Украина и проанализирован характер и эволюцию тогдашней политики Бахчисарая относительно Украинского государства.

Отмечается, что в качестве союзника Речи Посполитой, Крым был непосредственно заинтересован в результатах московско-польского противостояния. У Варшаве вынуждены были согласовывать с Бахчисараем как военные акции, так и дипломатические шаги. В то же время, ханат совершал свою политику относительно Украины, целью которой было установление своего протектората над Войском Запорожским. Именно угроза украинско-крымского сближения, которое представляло непосредственную угрозу интересам как Польши, так и Московии, создавала почву для преодоления разногласий и решения «украинского вопроса» на основе компромисса.

Проанализированы факторы, которые в конце концов привели к достижению «взаимопонимание» между Москвой и Варшавой, что вылилось в заключение Андрусовского соглашения 1667 на основе разделения Украины между Речью Посполитой и Московским государством. В этом смысле наряду с достижением военного паритета, когда ни одна из сторон не была способна решить судьбу противостояния в свою пользу путем достижения окончательной победы над противником (провал военной кампании Яна Казимежа в Левобережной Украине в 1663–1664 гг. и неудачная попытка Москвы установить контроль над Правобережьем, воспользовавшись антипольским восстанием в 1664–1665 гг.), важную роль сыграло понимание общей угрозы со стороны Крыма, за которым стояла Османская империя, что диктовало необходимость создания московско-польского военно-политического союза (глубокая обеспокоенность усилиями Крыма по установлению своего протектората над Войском Запорожским) убеждение, что только совместными усилиями Москва и Варшава смогут обуздать строптивую казацкую Украину с ее стремлениями государственного суверенитета, постоянными попытками играть на противоречиях между Москвой и Варшавой и развивать полівасалитетные отношения, привлекая к конфликту другие государства региона, создавая тем самым благоприятные условия для реализации украинской государственной идеи.

Ключевые слова: Украинское государство, «украинский вопрос», Войско Запорожское, Речь Посполитая, Московское государство, Крымское ханство.

У 1654 р. після укладення українсько-московського договору, який передбачав надання царської протекції Війську Запорозькому, розпочинається запекла боротьба між Московською державою та Річчю Посполитою, в епіцентрі якої опинилася Україна і яка з перервами тривала до 1667 р., та завершилася укладенням Андрусівського договору 1667 р. Це протистояння стало помітним явищем в історії Європи та ознаменувало боротьбу за домінування

в центральній-східній частині континенту. Воно не могло залишитися поза увагою інших «гравців» на європейській політичній арені. Різною мірою, різними методами та з різною інтенсивністю на московсько-польське протистояння впливали Османська імперія, Австрія, Швеція та придунайські князівства. Особливо помітною стала участь в означених подіях Кримського ханства, що було зумовлене його геополітичними інтересами, які були пов'язані з далекосяжними цілями по збиранню осколків Золотої Орди, бажанням послабити контроль з боку Порту і з традиційним інтересом до українських подій.

Відзначимо, що політика ханату періоду Української національної революції середини XVII ст. привертала увагу дослідників. Як суттєвий чинник, який безпосередньо та часто визначально впливав на хід українсько-польського, московсько-польського й українсько-московського протистояння, що в різних комбінаціях проявлялося в цей час, вона досліджувалася О. Апанович, Л. Заборовскім, Д. Колодзейчіком, А. Новосельскім, Н. Стеньгач, Г. Саніним, С. Фаїзовим та ін.¹

Загалом проблема настільки масштабна, що може стати темою окремого монографічного дослідження, тому в даній статті спробуємо окреслити основні етапи участі Криму в московсько-польській боротьбі навколо України в 1654–1667 рр. та проаналізувати вплив політики Бахчисараю на її результат.

На середину XVII ст. Кримський ханат переживав період політичного розквіту. Як зазначає В. Заруба: «Ніколи ні до того, ні після того часу ханство не мало такого значення і не відіграло такої ролі в міжнародній політиці й міждержавних стосунках Середньо-Східної Європи, як від 1648 до 1700 року»². На думку З. Вуйціка, це було пов'язане з визнанням всіма ордами зверхності Бахчисараю та проведенням внутрішніх реформ в ханстві, наслідком яких стало зміцнення центральної влади. Відтак, Кримське ханство постало як впливова сила на східноєвропейській арені³.

З 1648 р. Крим перебував в якості напівсоюзника, напівпротектора козаків (наприкінці березня 1648 р. між гетьманом Богданом Хмельницьким та Кримським ханством було укладено договір про військово-політичний союз⁴). Союз з Кримом і залучення татар до військових дій навесні 1648 р. виявилися вкрай необхідними на початковій стадії повстання, коли стояло питання його переростання у всенародний виступ. Добре вишколена й загартована в боях татарська кіннота стала важливим чинником перемог Б. Хмельницького.

Однак, уже в 1649–1653 рр. дії Бахчисараю не могли не викликати занепокоєння гетьмана та змушували його задуматися над перспективами пошуку інших союзників у боротьбі проти Речі Посполитої. Позиція хана, який в ході вирішальних битв під Зборовим (1649 р.), Берестечком (1651 р.) неодмінно призводила до краху надій гетьмана завдати вирішального удару Польщі й демонструвала, що Бахчисарай веде свою «гру». Очевидним було його бажання зберегти певну рівновагу сил між Військом Запорозьким та

Польщею, що давало можливість Криму активно впливати на ситуацію довкола їх протистояння. На це звертав увагу і російський історик другої половини XIX ст. В. Смірнов⁵, і сучасний польський тюрколог Д. Колодзейчик, на думку якого, у дія ханату чітко простежується широка політична концепція, основу якої складала саме ідея збереження балансу сил в регіоні⁶. Гадається, позиція Кримського ханства і в 1653 р., яка призвела до створення кримсько-польського військового союзу була продиктована саме цими цілями. Другим моментом, який, без сумніву, вплинув на політику Криму й спонукав хана до союзу з поляками, було зближення Чигирина з Москвою. Ще в 1653 р., коли поширилися чутки про те, що козаки піддаються московському цареві, хан писав Хмельницькому, закликаючи того зберігати вірність українсько-кримському союзу. Він обіцяв, що за першої потреби прийде гетьманові на допомогу і навіть висунув ідею створення української автономії в межах своїх володінь: «...якщо ж гетьман і черкаси захочуть собі спокою, то хай переходять на кримську сторону за Дніпро і там будують собі міста». З іншого боку погрожував, що «...якщо правда, що гетьман бив чолом государю московському у вічне холопство, то він, хан, з'єднавшись з польським королем, піде на черкас війною»⁷.

Водночас, рятуючи Польщу від неминучого краху, ханат не полишав надії, не допустивши московсько-українського зближення, долучивши Військо Запорозьке до кримсько-польського об'єднання, спрямувати його вістря проти Москви. При цьому ханат мав чітку мету – відторгнення від Московії Казанського і Астраханського ханств⁸.

Зі свого боку, і у Москві, і у Варшаві, і у Чигирині розуміли значення Криму для реалізації своїх політичних завдань. Уже наприкінці 1653 – на початку 1654 р. між ними розгорілася справжня «боротьба за Крим», від якої, значною мірою, залежало співвідношення сил в регіоні. Супротивники сходилися в одному – якщо не вдасться залучити Кримське ханство на свій бік, то хоча б забезпечити його нейтралітет. Як відзначає М. Грушевський, «... очі Східної Європи, чи східноєвропейських політиків на весну 1654 р. були звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту – переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з королем воювати на спілку з козаками»⁹.

Неабияку активність у цьому питанні виявляла Москва. Так, після того як 14 вересня 1653 р. з Криму відбуло московське посольство, очолюване Д. Хомяковим і Є. Клочковим, уже 18 жовтня на їх місце прибули нові повноважні послы С. Ладиженській та А. Огарков, котрі перебували в Криму аж до березня 1655 р.¹⁰. А в лютому 1654 р., московський уряд відправляє в Крим нове надзвичайне посольство в складі Т. Хотунського та І. Фоміна. Останні мали спробувати схилити хана до спільного походу проти поляків¹¹.

У разі невдачі послы мали прикласти зусилля для утримання хана від надання допомоги королю¹².

Переговори з ханськими урядовцями проходили надзвичайно складно. Московські послы, звертали увагу кримських чиновників на «всілякі неправди» з боку польського короля, завдані государеві, пропонували вдвічі підвищити платню в кримську казну. Проте, отримували відповіді на кшталт того, що між кримським царем та польським королем існує угода, яку не можна порушувати, а також, що свого часу хан також звертався до московського царя з проханням військової допомоги, а той відмовив¹³.

Різно негативне ставлення Криму проявилось в питанні утвердження нових царських титулів.

Відзначимо, що після Переяслава в титулах московського царя відразу було відображено козацької України до його володінь («Божиею милостью великого государя, царя и великого князя, Всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержца и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчича и дедича, и обладателя...»).

Настійливі намагання царських дипломатів утвердити нові титули мали декілька підтекстів. По-перше, з їх визнанням відбувалося фактичне визнання тих нових геополітичних реалій, які склалися в результаті військових чи політичних успіхів Москви. У титулах відразу відображались великі територіальні надбання й встановлення сюзеренітету чи протекторату московського уряду над тими чи іншими територіями¹⁴. По-друге, сама титулатура проголошувала царя як одного з найвеличніших і наймогутніших монархів Європи, демонструючи його прагнення посісти відповідне місце в європейській політиці. По-третє, помилки в написанні царських титулів використовувалися московськими дипломатами для виправдання певних політичних та воєнних кроків Москви (цим могли бути виправдані військові конфлікти, відмова проведення переговорів тощо).

Можна погодитися з думкою російського вченого С. Фаїзова, що в нових царських титулах вбачалася претензія Москви на сприйняття її як нової вселенської імперії, а також проглядалася незауважована погроза щодо нових територіальних придбань¹⁵. За таких умов у Криму не могли сприймати московські претензії інакше, як вороже, що й проявилось в неприйнятті Бахчисараєм нових царських титулів. У розмові з московськими посланцями калга Газі Герай заявив, що «...ніби то, государ їх всім світом володіє. А на сході і на заході, і на півночі і крім них є численні держави. І такою де гордістю перед цим московськи государі і батько його государя не писалися, тому що те слово видумане і Богу грубо сильно»¹⁶. Ще різкішою була відповідь хана Мегмета Герая : «...де Москва, де схід, де захід? Між сходом і заходом хіба мало великих государів і держав? Слід було те знати і такі слова не писати, всієї вселеної отчичем і дідичем, і володарем пишеться, і так брехливо і аморально писати...»¹⁷. Далі

«... у нас де царі не похваляються і похвали свої в жодну державу не пишуть. Наш де Іслам Герай цар близько 600 міст завоював і про це государю вашому похвали свої і в інші держави не писав»¹⁸.

Попри негативне ставлення кримського керівництва до українсько-московського союзу та значні інтереси в сенсі організації походу проти Москви, Бахчисарай на початковому етапі московсько-польської війни утримався від участі у військових акціях проти Москви. А в листопаді 1654 р. хан Мехмет Герай навіть офіційно завірив московське керівництво, що готовий зберігати мир між державами. Звичайно, зазначалося на тому, що царське керівництво має здійснювати щорічну присилку подарунків й упомінок без зменшення в порівнянні з попередніми роками, а також заборонити своїм підданам нападати на кримські та турецькі володіння¹⁹.

Активність в напрямку Криму проявляла також і польська, і українська дипломатія. Відзначимо, що польське керівництво в цей час сконцентрувалося переважно на оформленні польсько-кримського військового альянсу. Виношувалися плани долучення до нього українського козацтва. Очевидно, розраховували, що без допомоги Криму Військо Запорозьке виявиться більш податливе і можна буде вирішити одразу дві проблеми – утихомирити Україну і, приєднавши до польсько-кримського союзу військову потугу українських козаків, спрямувати його проти Москви.

Уже в лютому 1654 р. До Криму відбув стражник коронний М. Яскульський. Метою його посольства було запобігання можливому кримсько-українському зближенню (посол мав розкрити ханові хитрі наміри Хмельницького, який водночас з переговорами з ханом вів розмови з царем)²⁰.

7 квітня 1654 р. Яскульський прибув до Бахчисарая, де був прийнятий великим візиром Сефер Газі-агою, а потім і самим ханом. Він звернувся з проханням, щоб з огляду на відновлену приязнь з королем хан надав допомогу королю у війні проти Москви та козаків. Хоча якогось конкретного рішення щодо цього королівському послу так і не вдалося добитися, позитивним для Варшави було рішення Бахчисарая стосовно продовження курсу на зближення з Річчю Посполитою. Уже в липні 1654 р. до Варшави на сейм прибувають кримські послы на чолі з Сулейманом-агою, які й підписали договір між Польщею та Кримом. Остаточне затвердження його відбулося в листопаді 1654 р. під час другої місії Яскульського до Бахчисарая²¹.

Звичайно, Крим був зацікавлений у війні з Московською державою. Проте, такий похід можливий був лише в союзі з українським військом. «Але, як зазначає М. Грушевський, – коли виявилось, що в сій комбінації козаки стануть на стороні Москви, се зразу змінило всі рахунки: воювати против Москви і козаків, се було зовсім не те, що воювати Москву на спілку з козаками»²².

Гадається, саме тогочасна позиція козацької України здійснювала вирішальний вплив на політику Криму. Як наслідок, на настійливі вимоги поляків наді-

слати військо для походу проти козаків та Москви хан обмежився лише зусиллями, спрямованими на розрив українсько-московського союзу. Саме ця тема стала основною під час розмов кримських урядовців з послами гетьмана Хмельницького Опанасом і Лук'яном, які прибули до Криму на початку березня 1654 р., а також Савичем, який прибув до Бахчисарая в останній дні квітня 1654 р.²³

Наразившись на жорстку позицію українців, які заявили про неможливість розриву союзу з Москвою, у Бахчисарай вдалися до спроб нейтралізації козацтва. Так, кримський посол в розмові з генеральним писарем І. Виговським пропонував Війську Запорозькому залишитися нейтральним в умовах кампанії Криму проти Москви. Навіть пропонували стояти на своїх кордонах і боронити Україну від поляків²⁴

Врешті, в 1654–1655 рр., коли тривала активна фаза московсько-польської війни (Москва проводила воєнні кампанії в Литві та Білорусі, де їм протистояли сили Великого князівства Литовського, польське керівництво зосередилося на українському фронті) в Бахчисарай не поспішали спрямувати головні сили проти Хмельницького. Однак, на виконання союзницьких зобов'язань, хан змушений був все ж направити в Україну частину орди, яка взяла участь у поході на Брацлавщину та в Охматівській битві наприкінці січня 1655 р.²⁵

Невдовзі після укладення Переяславсько-Московського договору між Чигирином та Москвою намітилися серйозні протиріччя, викликані різним трактуванням сторонами умов угоди та цілями, закладеними в ній. Якщо гетьман, насамперед, розглядав союз з північним сусідом як засіб продовження війни проти Речі Посполитої, то царське керівництво вбачало в ньому основу для подальшого посилення своїх позицій в Україні. Це, зі свого боку, створювало умови для активізації української політики Бахчисарая та відновлення українсько-кримського союзу, що й засвідчили озернянські події. По завершенні західного походу 1655 р. в районі Озерної військо Б. Хмельницького та московські полки В. Бутурліна зіткнулися з кримською Ордою. Наслідком бойових дій та тривалих переговорів стало укладення 22 листопада 1655 р. українсько-кримської угоди про відновлення військово-політичного союзу. Зокрема, угода передбачала.... На вимогу кримської сторони вона включала пункт про спрямування спільних зусиль на повернення польського трону Яну Казімежу (на думку В. Горобця, це був тактичний крок гетьмана, продиктований оцінкою тогочасної міжнародної ситуації²⁶). Йшлося і про зобов'язання Б. Хмельницького розірвати союз з Москвою і навіть видати хану всіх московитів, які на той час перебували при гетьманові²⁷. Про це, зокрема, повідомляв королю й сам хан²⁸. Хоча стосовно цього відсутні достовірні джерела (на думку Я. Федорука, відомості про те, що хан повернув козаків на службу Яну Казімежу, були дуже перебільшеними і популяризувалися в самій Речі Посполитій²⁹), незаперечним і важливим є сам факт обговорення даного питання³⁰. Останнє, безумовно, свідчило про існування кризи в українсько-

московських стосунках (хоча й Хмельницький у цей час не бажав розриву з Москвою) та про можливості відновлення українсько-кримської коаліції. Слід відзначити, що в умовах московсько-польського протистояння, в епіцентрі якого опинилися українські землі, та зважаючи, що політика як Москви, так і Варшави стосовно Війська Запорозького не відповідала цілям гетьманського уряду, Крим починає розглядатися як своєрідна третя альтернатива, за допомогою якої складалася можливість протистояти польським та московським імперським зазіханням. Ця тенденція, яка проявилася уже на 1655 р., продовжувала зберігатися і надалі, посилюючись відповідно до посилення тиску на гетьманський уряд з боку Москви та Варшави.

З початку 1656 р. в московсько-польських стосунках намітився процес пошуку можливостей для укладення мирної угоди. Насамперед, Москва та Варшава відчували необхідність сконцентрувати зусилля для боротьби зі спільним ворогом – Швецією. У Москві, окрім цього, прагнули скористатися труднощами поляків, щоб зафіксувати свої здобутки в Литві та Білорусі. Фактично, розпочато курс, який врешті оформився в листопаді 1656 р. у Вільно укладенням відповідної угоди про перемир'я.

Однак на цьому шляху постав і кримський фактор, з яким мали рахуватися і у Варшаві, і у Москві. У Криму виступали проти польсько-московських угод. Там з самого початку негативно поставився до віленських переговорів, а надалі уважно відстежували їх перебіг. Зокрема, відомий лист одного з кримських воєначальників Субхан Газі аги до Яна Казімежа від 16 жовтня 1656 р., в якому виражається стурбованість курсом Варшави на встановлення миру з Москвою («краще б собі любові короля свейського бажав»)³¹. Пізніше хан Мехмед Герай у ярлику до короля категорично відраджував його від миру з Москвою та схиляв до порозуміння зі шведами³².

Політика ж Бахчисарая, зокрема його зацікавленість у вирішенні «українського питання», стали предметом обговорення на віленській комісії. Зокрема, відповідаючи на вимоги поляків відмовитися від Війська Запорозького, царські послі наголошували: «...як тільки царська величність їх (козаків – В. Г.) від себе відлучить, і вони відразу піддадуться до турецького або до кримського, або до свейського і з'єднаються з ними, обом великим державам почнуть чинити всіляке зло й розорення»³³. Вони переконували опонентів, що Польща не зможе утримати козаків під своєю владою та наголошували, що «...стане з них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію»³⁴.

Фактично, можемо говорити, що у Вільні вже були закладені основи для московсько-польського компромісу по Україні. При цьому фактор Криму (небезпека прийняття Військом Запорозьким ханської протекції) відіграв не-маловажну роль.

Московські занепокоєння почали отримувати реальне підґрунтя уже після смерті Б. Хмельницького. Цьому сприяло те, що після укладення Віленської

угоди, яке відбулося з відкритим ігноруванням Москвою позиції українського керівництва, посилилася напруга в українсько-московських стосунках. Звичайно, за таких умов в Чигирині стали шукати альтернативу союзу з Москвою. Як наслідок – приєднання до Раднотської коаліції, а також курс на відновлення союзу з Кримом. Прихильником курсу на встановлення полівасалітетних стосунків зарекомендував себе І. Виговський. У вересні 1657 р., розпочалося листування з Кримом з метою відновлення союзних відносин³⁵. Ці дії активізуються у березні 1658 р. у зв'язку з поширенням опозиційного до Виговського руху. За даними московського посла в Криму Якушкіна, який посилався на слова Сефергази-аги, уже тоді Виговський висловлювався, що не хоче бути в підданстві великого государя, а прагне піддатися Мехмед Гераю. За даними князя Маметші Сулешева, українські послы приїжджали з пропозицією укладення союзу з Кримом для боротьби з опозиційним Запоріжжям.

За умов виступу антигетьманської опозиції, очолюваної полтавським полковником М. Пушкарем та запорізьким кошовим Я. Барабашем, коли Москва, намагаючись цим скористатися, посилила тиск на гетьманський уряд, саме Крим стає основним союзником Виговського. Орда надає допомогу гетьманові для придушення опозиції, а також відіграє ключову роль в ході московсько-української війни 1658-1659 рр. Не можна перебільшити роль кримських військ і в славнозвісній перемозі Виговського над московськими військами під Конотопом.

Однак, Конопотська перемога не привела до бажаного звільнення України з-під впливу Москви. Поряд з виступом промосковських сил, відсутністю необхідної військової підтримки з боку Речі Посполитої (яка, свого часу, була обумовлена у Гадяцькій угоді 1658 р.), одним з чинників політичного краху Виговського став відхід з України союзних гетьманові татар, стурбованих нападами запорожців на Крим³⁶.

Загалом, зростаючий вплив Бахчисарая на події в Україні, дедалі більше турбував не лише Москву, а й керівництво Речі Посполитої. У Варшаві активно обговорювали тактику щодо України та Москви. Ситуація була вкрай складною: необхідний мир з Московським царством загрожував остаточною втраченою України, компромісні угоди з останньою унеможлилювали досягнення порозуміння Москвою. Однак в середовищі польської еліти розуміли, що потрібно й враховувати позицію Криму. Там зволікали з початком переговорів з Москвою, аргументуючи такі дії саме можливою негативною реакцією з боку Туреччини й Криму³⁷.

І надалі кримський чинник змушував звертати на себе увагу у Варшаві. З одного боку, Крим залишався союзником, без допомоги якого немислимою була боротьба проти Москви, а з другого, все більше Бахчисарай перетворювався в конкурента Варшави на території України. Ханат, користуючись сприятливою ситуацією, виношував далекосяжні плани підпорядкування України.

Як уже відзначалося вище, ця тенденція проявилася ще за гетьманування Б. Хмельницького. Зокрема, саме про це говорилося в інструкції С. Беневському, що направлявся до Чигирин в 1657 р. (йшлося про те, що Крим бажає підпорядкувати собі придунайські князівства і козаків). Активність ханату спостерігалася за гетьманування Івана Виговського, який потребував кримської допомоги в боротьбі як з внутрішньою опозицією, так і московською агресією. Черговий етап активізації української політики Криму припав на період після Чуднова³⁸. Звичайно, союзницькі стосунки з поляками змушували Бахчисарай проводити свою політику завуальовано, наголошуючи на непорушності кримсько-польського союзу та необхідності боротьби проти спільного ворога – Москви. Водночас, у Криму прагнули перетягнути на свій бік козацьку еліту, пропонуючи себе як альтернативу Варшаві та Москві. Уже в листопаді 1660 р. польський посол, що прибув з Криму, повідомляв про бажання хана прийняти Україну під свій протекторат³⁹. У січні 1661 р. про бажання відновити союз між Кримом та Військом Запорозьким, писав до Ю. Хмельницького перекопський мурза Карач-бей⁴⁰. А навесні 1661 р. уже сам хан на підтвердження своїх намірів взяти під протекцію Україну направив туди 20 тис. орду під керівництвом Субхан Газі аги⁴¹.

Польське керівництво змушене було вживати заходів для нейтралізації кримського впливу в Україні, не розриваючи при цьому вкрай важливих союзницьких відносин⁴². Для цього була обрана тактика максимальної дискредитації Війська Запорозького в очах кримського уряду. Відтак, королівські послы до Криму, повсякчас наголошуючи на українському віроломстві, переконували своїх союзників, що тим не можна довіряти. Подібна риторика (але уже в сенсі дискредитації Бахчисараю) спостерігалася і в розмовах з представниками українського уряду. Демонструючи свою приязнь до українців та намагаючись в такий спосіб переконати їх у недоцільності пошуків протектора на стороні, у Варшаві наголошували, що татари завжди були давніми ворогами як України, так і Польщі, і якби вдалося досягти польсько-української приязні, тоді б не потребувалася допомога татар⁴³.

У Бахчисараї, реагуючи на закиди поляків, звертали увагу, що перебування кримських військ в Україні відбувається виключно з ініціативи керівництва Війська Запорозького, яке потребує кримської протекції⁴⁴. Аргументуючи доцільність своєї участі у військово-політичних процесах в Україні, хан доводив, що лише його військо здатне контролювати бунтівне козацтво, у чому має бути зацікавлена і Варшава. На його думку, це, зокрема, видається актуальним з огляду на перспективи польсько-московського замирення, яке неможливе без приборкання України⁴⁵.

Слід відзначити, що кримська політика в Україні, а також необхідність приборкання «бунтівного та свавільного» козацтва стали надалі головними чинниками формування ідеї поділу козацької України між Московією та Варшавою⁴⁶.

Роль Криму, його вплив на перебіг польсько-московського протистояння й ситуацію в Україні розуміли і в Москві. Там усвідомлювали, що об'єднання польських, кримських та українських сил становило для Московської держави чи не найбільшу небезпеку. Відтак, кримський напрямок був одним з пріоритетних в політиці Москви. Уже в грудні 1660 р. звідти до Криму було направлено посла Івана Татарінова, який мав провести переговори про відновлення миру між країнами. Його умовами мав стати обмін полоненими, припинення Кримом надання допомоги Польщі й виведення татарських військ з України. Однак, після чуднівських подій годі було очікувати, що в Бахчисараї серйозно поставляться до московських пропозицій. Натомість, після консультацій з польськими послами кримським керівництвом було сформульовано контр-умови можливого кримсько-московського замирення, серед яких значне місце займали питання військово-політичної ситуації в козацькій Україні та польсько-московських відносин (Крим намагався продемонструвати, що в своїх діях максимально керується інтересами Варшави). Так, ставилася вимога, що всі фортеці в Литві та Україні мають бути передані під владу польського короля, а всі московські війська, які знаходяться в Литві та Україні, мають негайно припинити будь-які збройні акції. Цар має відступитися від України. Не забували кримські урядовці й про свої інтереси. Зокрема з поміж іншого містилася вимога віддати під владу хана Казань та Астрахань, а також заборонити донським козакам здійснювати будь-які ворожі акції проти Криму. Також мали бути зруйновані всі укріплення, збудовані довкола Азова⁴⁷. Отже, Москва наразилася на традиційно доволі жорстку відповідь Бахчисарая, який чітко означив свої зовнішньополітичні пріоритети.

17 вересня 1661 р. Хмельницький уклав під Ставищами угоду з ханом про спільні військові дії проти Москви⁴⁸, яка створила законні умови для активізації Криму на теренах України, чим в Бахчисараї намагалися відразу скористатися. При цьому в там виставляли себе в якості альтернативи Москві та Варшави. Так, у ханському посланні до українського гетьмана від 12 травня 1662 р. говорилося, що, якщо «...государя ратні люди чи польського короля начнуть наступати, і він би, гетьман, надіслав в Крим до Мехмед Герая царя з повідомленням не очікуючи, і Мехмед Герай царь ратних людей до нього, гетьмана, на допомогу надішле»⁴⁹.

Про активізацію Криму та вступ орди «майже всередину України» повідомляв у своєму листі до канцлера М. Пражмовского сам гетьман⁵⁰. А 27 жовтня 1662 р. уже полковник Г. Лісницький зазначав, що «...татари, будучи тут (на Правобережжі – В. Г.) у великій силі (адже насправді їх рахунок сягає шістдесяти тисяч), нечувано обтяжливі для України.... Проте, що найгірше... це те, що татари умовляють всю Україну, щоб вона відторглася від Республіки і, віддавшись у покровительство хана, а разом і Порти, шукала там своєї безпеки та цілості»⁵¹.

Зростаючий вплив Криму яскраво засвідчили гетьманські вибори, що відбулися 11-12 січня 1663 р. у Чигирині⁵². Головний претендент на булаву П. Тетеря (згідно з інформацією, яку надав у своєму листі від 26 грудня 1662 р. польський резидент Я. Свідерський, претендентами на гетьманство були також Г. Гуляницький, М. Ханенко, П. Дорошенко⁵³) перед самим обранням особисто їздив до татарського султана з пропозицією, щоб той направив свого представника на козацьку раду⁵⁴. Відтак, коли відбувалися вибори, разом з представником польського короля на раді був присутній і посланець від хана Батирша-мурза, якому навіть декілька полковників пропонували стати до «козацького кола»⁵⁵. Своє обрання на раді Тетеря зміг обставити таким чином, що як і в Польщі, так і в Криму вважали, що саме вони посадили його гетьманом. У польських державних колах вбачали у ньому мало не свого агента і факт, що саме Тетеря зайняв цю посаду, викликав захоплення при королівському дворі⁵⁶. Своєю чергою, посланець хана Батирша-мурза стверджував, що саме Селім Герай «...учинив гетьманом Павла Тетерю»⁵⁷. Така ситуація повністю влаштовувала самого гетьмана, в діях якого простежується намір проводити політику балансування між впливовими сусідами – Польщею і Кримом. На його думку, це могло забезпечити для українського уряду певний простір для маневру і, відповідно, більшу незалежність від сусідів. У листі до короля від 13 лютого 1663 р. він зазначав: «Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою... мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до вашої королівської милости»⁵⁸. У той же час в посланнях до хана наголошував, що «...від царя і короля нічого доброго не чекає»⁵⁹. Власне, дії кримського керівництва, попри те, що військова допомога ханства була необхідною гетьману, викликали занепокоєння Тетері. Він вважав, що в першій половині 60-х рр. XVII ст. постала загроза підпорядкування гетьманського уряду кримському керівництву. Він застерігав, що «...хан кримський бажає захоплення України»⁶⁰. А в листі до коронного канцлера М. Пражмовського наголошував: «Кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму»⁶¹.

Власне, слова гетьмана засвідчували безумовне прагнення Криму встановити свій протекторат над козацькою Україною. Останнє, що як тенденція проявилось 1662 р., уже на початок 1663 р. набуло загрозового характеру⁶².

Звичайно, така активність ханства не могла не бути поміченою у Варшаві та Москві. У ході польсько-московських переговорів з'являються концепти, покликані вирішити цю проблему. Зокрема, з боку царського уряду висувается пропозиція поділу України між Річчю Посполитою та Московською державою: «...щоб кордон було вчинено по Дніпру та Двіні. У великого государя в стороні бути по Двіну Вітебську й Полоцьку, а по Дніпру від Смоленська

вниз по Бихів, а від Бихова до Києва, а від Києва до Запорозів..., щоб вони (Військо Запорозьке – В. Г.) поділені були по Дніпру і володіли ними Царська величність по цій стороні, а Королівська величність по тій стороні Дніпра і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися»⁶³. При цьому зверталася увага саме на безпеку з боку Криму. Наголошувалося, що в разі, коли Україна буде залишена без контролю польських і московських військ, це приведе «...до приєднання черкас до Кримського ханства»⁶⁴.

Головний ідеолог концепції поділу України А. Ордин-Нащокин вважав, що це стане найкращим засобом вирішення «українського питання», коли «козаки у великому послушанстві будуть»⁶⁵.

Однак, у Варшаві на даному етапі ще сподівалися утримати всю Україну під своєю владою. Там розраховували на масштабну військову кампанію. Звичайно, яка не могла обійтися без участі орди. Успішний похід проти Москви (із залученням союзних кримських військ), посиливши позиції Варшави в Україні, мав би вирішити і проблему відносин з Кримським ханством, можливо спрямувати останнє на вирішення інших завдань (приєднання до ханських володінь Казані, Астрахані тощо)⁶⁶.

Кримський хан обіцяв королю підтримку у війні з Московським царством, але водночас висловив побажання, щоб до умов майбутньої мирної угоди були включені пункти про повернення ханству Казані та Астрахані⁴¹. Мехмед Герай давав зрозуміти Варшаві, що особливого інтересу до українських справ не має. Насправді, Крим, беручи участь у військових діях, використовував найменшу можливість для посилення свого впливу в Україні. У Бахчисараї весь час уважно стежили за політичною ситуацією довкола українських земель. Саме з такою метою в травні 1663 р. було послано до Варшави поляка-мусульманина Юсуфа⁶⁷.

Воєнна кампанія проти Москви відбулася восени 1663 – на початку 1664 рр. Крим взяв у ній активну участь. Вагомою була роль кримських загонів, очолюваних Дадеш-агою та Сефер і Менглі Гераями. Але при цьому вони часто чинили таке свавілля, що викликали невдоволення навіть польського керівництва, яке прагнуло зберігати в Україні образ благочинних визволителів з-під влади Москви. Зокрема, француз А. Грамон писав: «Татари перерізали горло всім, хто мав більше 60 років, сорокалітніх зберігали для галер, молодих хлопчиків - для насолоди, дівчат і жінок - для продовження їх роду і подальшого продажу»⁶⁸. У польських джерелах відзначається, що часто міські жителі в переговорах з польським командуванням обіцяли здатися, але лише за умови, що татари відправляться до Криму⁶⁹.

Врешті, плани Варшави виявилися нездійсненими. Черговою подією, де в повній мірі проявилася політична концепція ханства відносно козацької України, стало народне повстання на Правобережжі у 1664-1665 рр. Зокрема, це знову-таки традиційне намагання посилити свій вплив за рахунок зіткнення двох інших протиборствующих сил – Москви і Польщі. З огляду на це, ви-

дається справедливим міркування М. Пасічника про зацікавленість ханського уряду у розгортанні повстання⁷⁰.

На початок 1664 р. в середовищі патріотично настроєної правобережної козацької старшини визріває антигетьманська змова. Серед її учасників були колишні гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький, київський митрополит Йосип Тукальський та ін. Вони ставили собі за мету зміщення пропольського уряду П. Тетері. Організаторам повстання необхідний був могутній союзник, який би міг надати допомогу в боротьбі як з Польщею, так і з Москвою. У такій ролі бачився саме Крим. Поява нової сили, яка своїми діями могла б послабити владу в козацькій Україні як Польщі і гетьмана П. Тетері, так і Москви (у переважній більшості учасники змови не належали до прихильників останньої), створювала можливість для посилення впливу ханства. Тому керівництво останнього не відкидало можливості зближення з силами повстанців. Очевидно, кримське керівництво намагалося, скориставшись черговим загостренням політичної ситуації в козацькій Україні та послабленням в результаті бойових дій у 1663–1664 рр. військової могутності Польщі та Москви, нав'язати свій протекторат українському урядові.

Слід зазначити, що попри бажання кримського керівництва дієво впливати на події в Україні, перешкодою для цього були активні антикримські дії запорозьких козаків, очолюваних кошовим отаманом І. Сірком. Постійна загроза нападу на татарські поселення запорожців, підсилених загонами донських козаків і калмиків, змушувала хана постійно тримати в Криму значні сили⁷¹. Напади січовиків на невеликі кримські загони, особливо коли вони поверталися додому зі здобиччю, стали справжнім лихом для татар⁷². 27 квітня 1664 р. Григорій Косагов повідомляв до Москви, що, за даними втікачів із Криму, хан, остерігаючись дій запорожців, не наважується відправитися на Україну зі значними силами⁷³.

Все ж незважаючи на антикримські дії запорожців та загострення внутрішніх суперечностей у Кримському ханстві, хан утримував частину військ в Україні, для чого часто використовуються Білгородська і Буджацька орди. Тут перебували значні татарські загони під командуванням Ширін-бея, Менлі Герая, Котлуші-мурзи, а в травні на Правобережжя прибула орда під керівництвом солтана Селім Герая⁷⁴. Присутність татарських військ в Україні дозволяла хану справляти відчутний вплив на розвиток подій. Сам Тетеря в листі до короля 20 травня 1664 р., зокрема, зазначав, що «...турецький султан всіма силами намагається перетягнути Україну на свою сторону і відмовляє від протекції Польщі». Тетеря також повідомляв, що з боку турецького керівництва на його адресу надходять погрози позбавлення не лише гетьманства, а й життя⁷⁵.

Кримське керівництво не відмовилося від подальшого втручання в українські справи. Цьому сприяла внутріполітична криза в Польщі, пов'язана з рокошем маршалка Є. Любомірского. Втрата П. Тетерею реальної опори в укра-

їнському суспільстві та пасивність лівобережного гетьмана І. Брюховецького створювали сприятливі умови для здійснення Кримом своїх політичних намірів. Улітку 1665 р. Бахчисарай прагне поставити залежного від себе гетьмана (Тетеря, зрозумівши марність своїх зусиль стабілізувати ситуацію в Україні, виїхав до Польщі). Уже в червні татари активно підтримували колишнього медведівського сотника С. Опару, який, відчувши момент, намагався захопити булаву⁷⁶. Ще одним претендентом на гетьманство виступив відомий і шанований в козацьких колах черкаський полковник П. Дорошенко. Він зумів переконати татар в ненадійності Опари, внаслідок чого в серпні 1665 р. С. Опару, який відправився у татарський табір, було заарештовано. Дорошенко викупив останнього у татар і відправив до Варшави, де того й було страчено⁷⁵.

Ці події засвідчили одну важливу тенденцію. У час, коли польський уряд зосередився на вирішенні внутрішньопольських проблем, а Москва задовільнилася посиленням своєї влади на Лівобережжі, у Правобережній Україні значно зріс вплив Кримського ханства. Орда, користуючись з ситуації безперешкодно грабувала край. Зокрема, в джерелах згадується жахливе спустошення татарами Брацлавщини, коли ті «...від Брацлава багато ясиру відправили додому і за Бугом всюди вибрали»⁷⁶.

Після невдалої кампанії Яна Казімежа на Лівобережжі та розгортання антипольського повстання у Правобережній Україні в 1664–1665 рр. Москва та Варшава відновлюють переговорний процес. При цьому сторонам довелося враховувати фактор Криму, який становив реальну загрозу їхнім геополітичним інтересам⁷⁷. Польщу дедалі більше турбувала співпраця правобережного гетьмана Дорошенка з татарами. Хоча останні декларували себе союзниками Речі Посполитої (та й Дорошенко повсякчас наголошував, що він є підданим короля), проте в Україні проводили цілком самостійну політику у власних інтересах. Це викликало занепокоєння керівництва Речі Посполитої⁷⁸. Наприкінці 1664 р. король направив до Бахчисарая свого посла А. Петріковського. В інструкції вперше чітко йшлося, що політика Криму в Україні суперечить інтересам Варшави, а самому Петріковському було доручено уважно відслідковувати «грізні татарські інтриги на Україні»⁷⁹.

Слід відзначити, що особливо активізує свою українську політику кримське керівництво з вересня 1666 р. Уже тоді в Україну прибули перші численні загони татар, а 5 жовтня – кримське військо (10–15 тис.) на чолі з самим нурадин-султаном Девлет Гераєм. Ситуація для поляків була вкрай неприємна. Вона не лише послаблювала їх вплив у Правобережній Україні, а й, враховуючи, що татари в союзі з Дорошенком активно діяли проти Москви, підривала сам польсько-московський мирний процес⁸⁰.

Хоча з Бахчисарая по відношенню до Варшави продовжувала лунати союзницька риторика, однак кримське керівництво все більш настійливо намагалось встановити свій протекторат над Правобережною Україною, витіс-

нивши звітди Польщу. Навіть у грудні 1666 р. закликали П. Дорошенка, скориставшись внутрішніми негараздами Речі Посполитої, звільнити Україну від польських військ⁸¹.

Прибуття на Правобережжя численного кримського війська стривожило й Москву. Частина орди на чолі з «молодим солтаном» Саламет Гераєм тоді ж виступила на Лівобережжя в район Переяслава, де здійснювала спроби здобути місто⁸². Кримський фактор, за умов поширення невдоволення мешканців Лівобережної України політикою царського керівництва, почав поставати в якості реальної загрози позиціям Москви у Лівобережжі. Відтак, з огляду на спільне занепокоєння активізацією Криму, завершення війни й укладення союзу були для царського керівництва такою ж необхідністю, як і польського уряду⁸³. У Москві розуміли, що лише спільними зусиллями з Варшавою зможуть не лише протистояти турецько-татарській загрозі, а й утримати під своїм контролем українське козацтво. Козацька ж Україна, яка тривалий час була в епіцентрі польсько-московського протистояння, могла не лише опинитися під турецько-татарською владою, а й постати в якості реальної загрози для двох держав.

Відтак, вихід зі складної ситуації для керівництва Речі Посполитої та Московської держави вбачався в негайному припиненні польсько-московської війни заради протидії спільній загрозі. І «справедливий» поділ України, яка довгий час була «каменем спотикання» під час спроб досягнути порозуміння, став розглядатися як той компроміс, який і створить умови для створення польсько-московського альянсу проти Туреччини та Криму.

Отже, з 1654 р., коли розпочалася московсько-польська війна, а в епіцентрі протистояння Москви та Варшави опинилися українські землі, особливого впливу набув кримський чинник. Він активно впливав на політику головних суперників, перебіг московсько-польського протистояння, а з часом Бахчисарай починає виступати в якості реального конкурента як Варшави, так і Москви. Відтак, як Москва, так і Варшава, у своїй політиці, зокрема й стосовно вирішення «українського питання», змушені були зважати на позицію Кримського ханства. Будучи союзником Речі Посполитої, Крим був безпосередньо зацікавлений в результатах московсько-польського протистояння. У Варшаві мали узгоджувати з Бахчисараєм як військові акції, так і дипломатичні кроки. Водночас ханат здійснював власну політику щодо України, метою якої було встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким. Саме загроза українсько-кримського зближення, що несло безпосередню загрозу інтересам як Польщі так і Московії, стала одним з чинників, що створили підґрунтя для їхнього порозуміння та вирішення «українського питання» на основі компромісу. Цим компромісом стала Андрусівська угода 1667 р., де польсько-московське перемир'я було оформлене договором про поділ козацької України між Річчю Посполитою та Московською державою та створенням антитурецького та антикримського союзу двох держав.

Примітки:

¹ Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-ті роки XVII ст. - К., 1961; Заборовский Л. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв. Москва, 1979. С. 267; Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 2004. С. 83–89; Новосельский А. А. Исследования по истории эпохи феодализма (Научное наследие). Москва, 1994; Санин Г. А. Крым в геополитике и войнах России XV–XIX вв. URL : <http://www.moscow-crimea.ru/russia/analit/geopolit.html>; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Москва : Наука, 1987. 170 с.; Стеньгач Н. Історія українсько-кримських відносин початку 60-х рр. XVII ст. у висвітленні польського дослідника Збігнева Вуйціка // Творчі вершини вченого. Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора М. Г. Кукурудзяка. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 173–181; Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія : проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ, 2003. С. 128–146.

² Заруба В. „Українське питання” в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // Київська старовина. 2003. № 1. С. 9

³ Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa, 1959. S. 181.

⁴ Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 4. Київ, 2004. С. 224.

⁵ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887. С. 566.

⁶ Колодзейчик Д. Указ соч. С. 83–89.

⁷ Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Сочинения. В 18 кн. Москва, 1990. Кн. V. Т. 9–10. С. 614.

⁸ Цит. за: Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Львів, 1996. Ч. 1. С. 25.

⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. Київ, 1997. Т. IX-2. С. 887.

¹⁰ Новосельский А. А. Указ соч. С. 17–18.

¹¹ Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв. Москва, 1979. С. 267.

¹² Новосельский А. А. Указ. соч. С. 20.

¹³ Там само. С. 20–21.

¹⁴ Каштанов С. М. О титуле московских государей в XV–XVIII вв. // Россия в X–XVIII вв. Проблемы истории и источниковедения. Тезисы докладов и сообщений вторых чтений посвященных памяти А. Н. Зимина. Москва, 26 – 28 января 1995 г. Ч. 1. Москва, 1995. С. 232.

¹⁵ Фаизов С. Указ соч. С. 134–135.

¹⁶ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Т. III. Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (1632 – 1660 гг.). Санкт-Петербург, 1854. С. 130.

¹⁷ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ. ІР). Ф. ІІ. Спр. 15425–15487. Арк. 61.

¹⁸ Новосельський А. А. Указ соч. С. 25

¹⁹ Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 354.

²⁰ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 197.

²¹ Tamże. S. 198–199.

²² Грушевський М. С. Назв. праця. Т. IX-2. С. 896.

²³ Там само. С. 887–888.

²⁴ Там само. С. 899.

²⁵ Latorpisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. Wł. Wojcicki. Tom I. Warszawa. 1853. S.167, 169; Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. Київ, 2016. С. 129.

²⁶ Latorpisiec s.167, 169; Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Назв. праця, С.129; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. Київ, 2000. С. 264.

²⁷ Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Наукові записки. Том 14, Історія / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 1999. С. 107.

²⁸ Жерела до історії України-Руси / Упор. М. Кордуба. Львів, 1911. Т. XII. С. 375; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659 рр. Київ, 2013. С. 159.

²⁹ Федорук Я. О. “Mercurius Politicus” про осінню кампанію Богдана Хмельницького 1655 року та її наслідки // Східний світ. The World of the Orient. Вип.2-3. Київ, 2016. С. 120.

³⁰ Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... С. 265.

³¹ РГАДА, ф. 79, стб. 1656 г., д. 25, л. 348.

³² Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 33-34.

³³ РГАДА, ф. 79, кн. 88, л. 266 об.-267; Грушевський М. С. Назв. праця. Т. IX-2. С. 1245.

³⁴ Цит за: Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія, 1991. С. 35.

³⁵ Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (далі – АЮЗР). Санкт-Петербургъ, 1873. Т. 7. С. 180-181.

³⁶ АЮЗР. Т. 7. С. 297–298.

³⁷ Памятники, изданные Временною Комиссією для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторъ (далі – ПВК). Киевъ, 1859. Т. 4. С. 4; Соловьев С. М. Указ. соч. Т.11-12. С. 80.

³⁸ Газін В. В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) // Український історичний журнал. 2001. №1. С. 63.

³⁹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 64.

⁴⁰ Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. С. 488.

⁴¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 72.

⁴² Tamże. S. 79.

⁴³ Tamże. S. 65.

⁴⁴ Газін В. В. Крим – Україна... С. 64.

⁴⁵ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 80.

⁴⁶ Газін В. Зовнішня політика гетьманського уряду України в першій половині 60-х рр. XVII ст.: спроби відновлення єдності держави // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. Київ, 2003. С. 220–221.

⁴⁷ AGAD. Archiwum Koronne Warszawskie. Dz. Tatarski. Kart. 60, s. 117.

⁴⁸ ПВК. Т. 4. С. 120-121.

⁴⁹ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 15425–15487. Арк. 231.

⁵⁰ ПВК. Т. 4. С. 134.

⁵¹ Там само. С. 216.

⁵² АЮЗР. Т. 7. С. 343.

⁵³ Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. Вип. 1. Т. 4. С.77.

⁵⁴ Там же. С. 77–78.

⁵⁵ ПВК. Т. 4. С. 77–78; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Київ, 1929. Ч. 1. С. 67.

⁵⁶ Wojcik Z. The Early period of P.Teterja`s Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661–1663) // Harward Ukrainian Studies. 1979–1980. Vol. 3–4. P. 966.

⁵⁷ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 15425–15487. Арк. 238.

⁵⁸ ПВК. Т. 4. С. 259–260.

⁵⁹ НБУ. ІР. Ф. II, Спр. 15425–15487. Арк. 238.

⁶⁰ ПВК. Т. 4. С. 254.

⁶¹ Там само. С. 267.

⁶² Там само. С. 271.

⁶³ РГАДА, ф. 79, стб 1662 г., д. 27, л. 23–25.

⁶⁴ Там само, л. 52–55.

⁶⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan, 1859. Т. 2. S. 197; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 126; Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов, 1960. С. 58.

⁶⁶ Газін В. В. Крим – Україна... С. 65; Газін В. В. На шляху до Андрусова : Україна між Польщею й Росією в першій половині 60-х рр. XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 6 (8). С. 114.

⁶⁷ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 15425–15487. Арк. 240.

⁶⁸ Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира 1663-1664 гг. Юрьев, 1929. С. 26.

⁶⁹ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Осолінських. № 189 / II. Арк. 1522.

⁷⁰ Пасічник М. С. Назв. праця. С. 118, 125

⁷¹ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 2240. Арк. 4-6.

⁷² Там само. Ф. II. Спр. 15402. Арк. 51.

⁷³ АЮЗР. Санкт-Петербургъ, 1867. Т. 5. С. 153.

⁷⁴ Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2 // Studia i materiały do historii wojskowosci. Warszawa, 1970. Т. 16. Cz. 1. S. 116.

⁷⁵ ПВК. Т. 4. С. 445.

⁷⁶ АЮЗР. Санкт-Петербургъ, 1869. Т. 6. С. 29.

⁷⁷ Газін В. В. Прихід до влади та політика Петра Дорошенка як один з чинників московсько-польського «порозуміння» 1667 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2016. Т. 26. С. 241.

⁷⁸ Там само. С. 244.

⁷⁹ Wójcik Z. Op. cit. S. 194.

⁸⁰ Степанков В. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.) // Проблеми історії країна Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 2. С. 111–113; Газін В. В. Прихід до влади та політика Петра Дорошенка. С. 245.

⁸¹ Мищик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства... С. 491.

⁸² Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления. Москва, 2013. С. 173.

⁸³ Там само. С. 190.

Hazin Volodymyr. The Crimean Khanate's Policy on Ukraine and its Impact on the Development of the Moscow-Poland Military-Political Confrontation in 1654–1667. The article studies the impact of the development of the Crimean Khanate Moscow-Polish confrontation in 1654–1667, which was at the epicenter of Ukraine and analyzes the nature and evolution of contemporary policy regarding Bakhchisarai Ukrainian state..

As an ally of the Commonwealth, Crimea was directly interested in the results of the Moscow-Polish confrontation. In Warsaw, it was compelled to coordinate with Bakhchisarai both military actions and diplomatic steps. At the same time, the khanate carried out its own policy towards Ukraine, whose goal was to establish its protectorate over the Zaporozhian Forces. The threat of Ukrainian-Crimean rapprochement, which directly threatened the interests of both Poland and Moscow, created the ground for their understanding and settlement of the "Ukrainian Issue" on the basis of a compromise.

Finally, the thesis analyzes the factors that ultimately led to an "understanding" between Moscow and Warsaw, which resulted in the conclusion of the Andrusivkyi Agreement in 1667, on the basis of the division of Ukraine between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Moscow State. In this sense, the following are highlighted: the achievement of military parity, when neither party was able to resolve the fate of confrontation in its favor by achieving a final victory over the enemy (the failure of Jan Kazimierz's military campaign in the Left-Bank Ukraine in 1663–1664 and, accordingly, Moscow's failed attempt to establish control of the Right Bank by taking advantage of the anti-Polish uprising in 1664–1665.); an understanding of the common threat posed by the Crimea, behind the Ottoman Empire, which dictated the need for a Moscow-Poland military-political alliance (deep concern over Crimea's efforts to establish its protectorate over the Zaporozhian Army); the conviction that only joint efforts of Moscow and Warsaw will be able to curb the rebellious Cossack Ukraine with its aspirations for state sovereignty, constant attempts to play the contradictions between Moscow and Warsaw, and to develop polyvalent relations, involving other states of the region in the conflict, creating favorable conditions for the implementation of the Ukrainian state idea.

Keywords: Ukrainian State, "Ukrainian Issue", Zaporozhian Forces, Polish-Lithuanian Commonwealth, Moscow State, Crimean Khanate

Отримано: 17.10.2019